

TARİX

UOT. 94/479.24

**“KİTABI-DƏDƏ QORQUD” DASTANININ TARİXİMİZİN
ÖYRƏNİLMƏSİNDƏ ƏHƏMİYYƏTİ**

İ.X.ZEYNALOV

Bakı Dövlət Universiteti

zeynalov_ibrahim@hotmail.com

Elmi məqalə Azərbaycan Respublikası Prezidenti İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxivinin (ARPIİSSA) sənədləri – Fond 1, siyahı 44, iş 39 əsasında işlənmişdir.

Elmi məqalədə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının Azərbaycanın erkən orta əsrlər tarixinin öyrənilməsində əhəmiyyəti məsələləri öyrənilir.

Məqalədə, həmçinin dastanın yayıldığı ərazilərdə bir çox alimlərin, tədqiqatçıların – şərqşünas Çeldekinin, rus alimi, akademik Bartoldun, türk alimi Orxan Şaiqin, İtaliyanın şərqşünas professoru Rossinin, Adam Olearinin və digərlərinin “Kitabi-Dədə Qorqud” boylarının yayıldığı ərazi, hadisələrin məhz Azərbaycan ərazisində cərəyan etməsi barədə fikirləri mühüm yer tutur.

Açar sözlər: “Təpəgöz”, “Aşiq”, “Tantural”, “qarğı cida gözdirən”, “kafir”, “seyrək”, “əlinə”, Drezden, kral kitabxanası, XVI əsr kataloqu.

Vətən tarixinin erkən orta əsrlərində sosial-iqtisadi, siyasi sahələrində baş verən dəyişikliklər öz əksini tariximizdə, mədəniyyətimizdə və ədəbiyyatımızda da tapırdı.

İslam mədəniyyətinin yaranması və zənginləşməsində Azərbaycan türk xalqının da payı çoxdur. VII-IX əsrlərdə Azərbaycanda elmin, mədəniyyətin müxtəlif sahələri, o cümlədən tarix elmi də inkişaf etməkdə idi. Ümumiyyətlə, VII-IX əsrləri Azərbaycan xalqının, onun tarixi inkişafının ən parlaq mərhələsi hesab etmək olar. Xalqımızın təşəkkülünün, inkişafının başa çatması, intibah mədəniyyəti bu dövrə təsadüf edir.

Həmçinin “...xalqımızın tarixinin çağlayan bulağı” hesab edilən “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının formalaşması da təqribən VII-IX əsrlərə təsadüf edir. Azərbaycan xalqının qəhrəmanlıq salnaməsi hesab edilən bu dastan IX əsrin əvvəllərində ərəb dilinə tərcümə edilib və islam mədəniyyətinin və tariximizin ən dəyərli incisinə, abidəsinə çevrilib.

“Dədə Qorqud” dastanının ilk boylarının yaranma tarixi çox qədimdir.

Təsadüfi deyildir ki, ulu öndər Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə 2000-ci ilin aprel ayında “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının 1300 illik yubileyi qeyd olunmuşdur.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının ilk nüsxəsinə XIX əsrin əvvəllərində Almaniyada Drezden kral kitabxanasında təsadüf edildiyi bildirilir (1). Həmin kitabxananın kataloqunu tərtib edən Faleyşer əlyazmanın üstündə olan bir qeydə əsaslanaraq, əsəri XVI əsr kataloquna daxil etmişdir. 1815-ci ildə şərqşünas Dits həmin əlyazmanın surətini çıxararaq Berlin kitabxanasına gətirmiş və “Təpəgöz” boyunu da alman dilinə tərcüməsilə birlikdə nəşr etdirmişdir. Dits həmin nəşr münasibətilə qələmə aldığı məqalədə “Təpəgöz” boyunu Homerin “Odisseyə” poeması ilə müqayisə etmiş, hətta “Odisseyə” poemasının yazılmasında bu boydan istifadə olduğunu söyləməklə bu boyun çox qədim olması fikrini söyləməkdən çəkinməmişdir.

Bu əlyazma xeyli sonralar şərqşünas Heldekinin də diqqətini cəlb etmişdir. Heldekin də əsərin surətini çıxarmış, tərcümə etməyə çalışsa da, lakin o öz etirafına görə əlyazmanın bəzi yerlərini başa düşmədiyindən tərcüməni yarımçıq qoymuşdur.

Mənbələrdən aydın olur ki, Heldekindən sonra “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının əlyazması rus alimi Bartoldun nəzər-diqqətini cəlb etmişdir. Bartold 1894-cü ildə “Записки восточного отделения императорского русского общества”nın VIII cildində bu əsər haqqında ümumi məlumat vermiş, “Doxa Qoca oğlu Dəli Domrul” boyunu da rusçaya tərcümə edərək nəşr etdirmişdir. Akademik Bartoldun bu təşəbbüsü rus şərqşünasları arasında böyük maraq doğurmuş, onlardan Tumanski, Divayev və digərləri də elmi məqalələr yazmışlar.

Sonralar Bartold əsərin daha bir neçə boyunu rus dilinə tərcümə edərək nəşr etdirmişdir. Bartoldun ölümündən sonra “Kitabi - Dədə Qorqud” əsərinin bütün mətni çapa hazırlanmış şəkildə onun arxivindən tapılmışdır. Çox yaxşı haldır ki, Bartoldun bu tərcüməsi 1950-ci ildə Nizami adına Ədəbiyyat və dil institutu tərəfindən nəşr edilmişdir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” əsəri haqqında Türkiyə alimləri də geniş tədqiqatlar aparmışlar. 1916-cı ildə Kilisli müəllim RUFət əsəri Berlin nüsxəsi əsasında ərəb əlifbası ilə nəşr etdirmişdir. Lakin müəllif əsərin bəzi hissələrini oxuya bilmədiyindən bəzi sözləri təhrif etmiş, bəzi ifadələrin əvəzinə isə xüsusi işarələr qoymuşdur.

1938-ci ildə daha bir türk alimi Orxan Şaiq əsəri yeni əlifba ilə nəşr etdirmişdir. Eyni ildə əsər Azərbaycanda latın əlifbası ilə H.Araslı tərəfindən nəşr etdirilmişdir.

Həmçinin italyan şərqşünas-alim, professor Rossi bu əsərin başqa bir variantını tapıb 1952-ci ildə Vatikanda, böyük bir müqəddimə ilə birlikdə nəşr etdirmişdir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının belə geniş bir şəkildə, müxtəlif əlifba ilə nəşr edilməsi, müxtəlif ölkələrin, xalqların alimləri, tədqiqatçıları tərəfindən geniş araşdırmalar, tədqiqatlar aparılmasına səbəb olmuşdur.

Araşdırmalar göstərir ki, bütün alimlər, tədqiqatçılar Dədə Qorqudun şəxsiyyəti, dastanların əhəmiyyəti, hadisələrin cərəyan etdiyi zaman və məkan məsələləri, əsərin dili, üslubu və s. haqqında ciddi tədqiqatlar, araşdırmalar aparmış, onlar bəzən yanlış, bəzən də doğru olan nəticələrə gəlmişlər. Bu tədqiqatçılar içərisində daha çox diqqəti cəlb edən ilk iş akademik Bartold tərəfindən ərsəyə gətirilən əsərdir. Əsərin–tərcümənin ən böyük əhəmiyyəti ondadır ki, Bartold xüsusi olaraq vurğulayır ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” boyların Qafqaz mühitindən kənarında yaranmış olduğunu ehtimal etmək mümkün deyildir. Elə bu tarixi mənbədən çıxış edərək, deyə bilərik ki, dünya xalqlarının ən qədim tarixi-mədəniyyət abidələri arasında xüsusi yeri olan «Kitabi-Dədə Qorqud» boylarında cərəyan edən real tarixi hadisələr məhz tarixi Azərbaycan torpaqlarında baş vermişdir. Həmçinin bu bir faktdır ki, «Kitabi-Dədə Qorqud» boyları, hər şeydən əvvəl, onun yayıldığı geniş ərazidə vahid dildə, türk dilində danışan bir xalqın — Azərbaycan xalqının yaşadığını sübut edən əvəzsiz möhtəşəm bir abidədir. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının nadir incisi sayılan «Kitabi-Dədə Qorqud», eyni zamanda əvəzolunmaz tarixi səlnamədir. Bu dastan oğuz türklərinin tərcümeyi-halıdır və onun bir tarixi mənbə kimi erkən orta əsrlərə aid tarixi abidələr içərisində özünəməxsus yeri var. Dastanın boylarında törəyiş əfsanəsi kimi, dil yaranış qaynağı kimi əvəzsiz mənbədir.

Bartoldun və ondan sonra aparılan tədqiqatlar da söylədiklərimizin doğru olduğunu təsdiq etmişdir.

Boylarda cərəyan edən tarixi-mədəni hadisələrin doğrudan da tarixi Azərbaycan torpaqlarında cərəyan etməsini Azərbaycanın görkəmli alimləri — professorlar H.Araslı, Ə.Dəmirçizadə, M.Şirəliyev, M.Quluzadə, M.Ə.Təhməsin və digərləri də öz tədqiqatlarında təsdiq etmişlər. Dastanın boylarında Gəncənin, Bərdənin, Dərbəndin, Şərurun, Əlincə çayının və Əlincə qəlasının, Dərəşamın, Göyçə gölünün, Gəncə-Qazax və Qərbi Azərbaycan torpaqlarında mövcud olmuş bir sıra yurd yerlərinin adlarının çəkilməsi də məhz tutarlı təsdiqedicilərdir.

Həmçinin «Dədə Qorqud»un Azərbaycanla daha sıx bağlı olduğunu vaxtı ilə müxtəlif məqsədlə Qafqaza gəlmiş alimlər, səyyahlar da dəfələrlə qeyd etmişlər.

Adam Oleari hələ 1638-ci ildə Dərbənddə olduğu zaman Azərbaycanın görkəmli adamlarından Dədə Qorqud hekayələrini eşitdiyini, Qazan xanın və arvadı Burla xatunun, eləcə də Dədə Qorqudun özünün burada qəbrləri olduğunu qeyd etmişdir (1). Həmçinin XVII əsrin ortalarında Şamaxıya gəlmiş səyyah Evliya Çələbi də öz şəyahətnaməsində Dərbənddə Dədə Qorqud qəbri olduğunu və Şirvanşahların bu qəbrə böyük ehtiram bəslədiklərini, hətta etiqad etdiklərini yazır.

Əsərin – “Dədə Qorqud”un dili, ifadə xüsusiyyətləri, üslubu, Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının bir sıra nümunələrində hələ də bu mövzu və motivlərin yaşaması, Nizami Gəncəvinin əsərlərində «Dədə Qorqud» motivlərinin mövcud olması və bir sıra digər faktlar akademik Barftoldun fikirlərini – epo-

sun doğrudan da Azərbaycanda yaranmış olduğunu, boylarda cərəyan edən tarixi hadisələrin Azərbaycanda baş verdiyini sübut etməkdədir.

Söylədiklərimizə misal olaraq qeyd edə bilərik ki, Oğuz türklərinin tarixindən bəhs edən Əbu Bəkr Əl-Tihri-Əl-İsfahaninin «Kitabi Diyarbəkriyyə» əsərində Ağqoyunluların–Bayandurların ulu babası Oğuz xaqanın başçılıq etdiyi dövlətin ərazilərinin adları çəkilir, onun Göyçə dənizi ətrafında vəfat etdiyi yazılır. Bu yazılarda «Kitabi-Dədə Qorqud» boylarında bəhs edilən oğuz müqəddəsləri və qəhrəmanları Oğuz xaqanın, Bayandur xaqanın, Sunqur bəyin, Şəkmur xanın, Qıpçaq xanın və digərlərinin fəaliyyət göstərdikləri məkan başlıca olaraq Göyçə dənizi ətrafı, Qarabağ qışlağı, Alagöz yaylaqları olduğu yerlərdir.

Oğuz xaqanın, Bayandur xaqanın və Dədə Qorqudun məhz Azərbaycanda yaşayıb və burada da dünyalarını dəyişdiklərini ilk mənbələr sübut edir. Həmçinin bu faktı qeyd etmək kifayətdir ki, XV-XVI əsrlərdən bəri «Aşıq» titulumunun daha çox yayılmasına baxmayaraq, «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında əsas yaradıcı və ifaçı kimi iştirak edən «ozan» sözü Nizami, Nəsimi, Füzuli kimi klassiklərimizin əsərlərində işlənməklə bərabər bu gün də yer adlarında və şifahi ədəbiyyat nümunələrimizdə yaşamaqdadır.

“Kitabi-Dədə Qorqud” boylarının əksəriyyəti bütün dünya xalqları qəhrəmanlıq eroslarında olduğu kimi, epik qəhrəmanların daxili və xarici düşmənlərə qarşı apardıqları müharibələrdən bəhs edir. Əsərin əsas boyları X-XI əsrlərlə səsləşir.

1300 ildən çox yaşı olan «Kitabi-Dədə Qorqud» ayrı-ayrı boylarının yaranması və yayılmasında bir çox oğuz tayfaları ilə yanaşı, Azərbaycan türk xalqının soy kökündə duran qüdrətli Bayandur tayfaları da mühüm rol oynamışdır. Hələ erkən orta əsrlərin başlanğıcında Dərbənd keçidindən Böyük Qafqaz sıra dağlarının ətəklərindən Araz çayına qədər, o cümlədən Qarabağda, Göyçə gölü ətrafında, Naxçıvanda, Azərbaycanın cənub bölgələrində, Şərqi Anadolu, Qərbi İran, Dəclə və Fərat vadilərində yaşayan Bayandurlu tayfaları, həmçinin Baharlılarla eyni dildən, eyni kökdən olan Baharlılar öz siyasi rəqiblərinə, o cümlədən Azərbaycan torpaqlarını zəbt etmək istəyən erməni, gürcü və Bizans təcavüzkarlarına qalib gələrək, Trabzon və Suriya sərhədlərində gəlib çıxmışdılar.

«Kitabi-Dədə Qorqud» dastanının bir çox boylarında doğma torpaq və vətən sevgisinin təsviri də başlıca yer tutur. Oğuz türkü üçün Yurd, Vətən ən müqəddəs varlıq idi. Düşmən üzərində qələbədən sonra oğuz igidlərinə torpaq paylayırdı. Vətənin, yurdun ağı düşmənlərdən müdafiəsinin oğuz igidləri üçün nə dərəcədə əhəmiyyətli olduğunu göstərən faktardan biri də Vətən təhlükədə olanda oğuz bəylərinin öz aralarındakı inciklikləri, düşmənçiliyi unudub birləşmələridir. Dastanın “Bəkil oğlu İmranın boyu” bu baxımdan çox əhəmiyyətlidir.

Oğuz türkləri qonşu ölkə tərəfindən edilən xəyanəti bağışlamırdılar. Düşmən xəyanət edib qəfil hücumlarla Azərbaycan torpaqlarına basqın etdikdə,

oğuz igidləri hamılıqla yurdun müdafiəsinə qalxırdılar.

Oğuz türklərində ciddi hərbi intizam, yüksək döyüş təcrübəsi var idi. Yurdun müdafiəsi ilə bağlı bütün məsələlərə “xanlar xanı” Bayandur xanın çağırdığı hərbi məclisdə baxılırdı. Oğuz igidləri yurda rahatlıq verməyən yağlı düşməndən qisas almaq üçün hərbi səfərə çıxmaq istədikdə hökmən Bayandur xanın yanına gəlir, “üzlərini yerə qoyub” icazə istəyirdilər.

VII-VIII əsrlərdə İslam dinini qəbul etmiş ilk türk xalqlarından biri Azərbaycan türkləri olmuşdur.

“Kitabi-Dədə Qorqud” boylarından aydın görünür ki, oğuzların güc gəldiyi “qara donlu kafirlər” islamı qəbul etməyə başlayırlar. İslamın qəbul edilməsi müxtəlif türk tayfalarının qaynayıb-qarışaraq vahid xalq halında formalaşmasına müsbət təsir göstərdi. Yadellilərə qarşı türk-oğuz birliyi daha da gücləndi. Bu özünü X-XI əsrlərdə Bizans, erməni, gürcü xristianlarına-Azərbaycan torpaqlarını tutmaq istəyənlərə qarşı mübarizədə daha parlaq göstərdi. Bu birlik nəticəsində yadellilərin planları puça çıxdı.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında oğuz igidlərinin Azərbaycana hücum edən erməni və gürcü feodallarına, onların havadarları olan Bizansa qarşı mübarizəsi daha dolğun əks olunmuşdur. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının “Salur Qazanın evinin yağmalandığı boy”, “Bayburanın oğlu Bamsı Beyrək boy”, “Qazan bəyin oğlu Uruz bəyin dustaq olduğu boy”, “Qazılıq qoca oğlu Yeynək boyu”, “Salur Qazanın dustaq olduğu və oğlu Uruzun onu xilas etdiyi boy” və digər boylar Azərbaycan türk xalqının yadellilərə, xüsusilə Azərbaycanın qərb torpaqlarını tutmaq istəyən, yurdumuzun sərhədlərini tez-tez pozan erməni-gürcü təcavüzkarlarına qarşı qəhrəmanlıq mübarizəsi söylədiklərimizə parlaq misaldır.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının boylarında əməkçi xalq və rəiyyət nümayəndələrindən də bəhs edilir.

Əməkçi xalq nümayəndəsi olan Qaraca Çoban çox böyük igidliklə düşmənin basqınının qarşısını alır, iki qardaşı həlak olsa da sürüləri xilas edir. Heç bir adı-sanı, mənəbi, titulu olmayan Dəli Domrul isə mövhumu-dini qüvvələrə qarşı çıxır. Əsərdə at, qılınc, qadın, torpaq, ana və sairə islam dini əlaqədar qabarıq bir şəkildə müqəddəsləşdirilir.

Digər tərəfdən hələ islamiyyətdən əvvəlki dini görüşlərlə bağlı olan inam və etiqadlar, adət və ənənələr də dastanının boylarında aydın şəkildə yaşadıqları görünür.

Dastanda "Kafir" sözü də tez-tez işlənir. Əsərdə təsvir edilən müharibələrin bir qismi “Kafir”lərə qarşı aparılır. Kimdi bu “Kafir”lər? Əsərə diqqət yetirdikdə açıq şəkildə məlum olur ki, “Kafir” ifadəsi ölkə üzərinə hücum edən düşməne səslənir. "Kafir" adlanan bu düşmənlər ölkəyə, obaya hücum etdikdə, oğuz igidləri də bunlara qarşı vuruşmaq üçün ayağa qalxır ("Qazan xanın evinin yağmalanması" boyu, "Beyrək", "Bəkil oğlu İmran", "Uruzun əsir alınması", "Qazan xanın əsir alınması" və s. boylarda "kafirlərə"—düşmənlərə qarşı mübarizə verilir). Həmçinin əsərin bəzi boylarında isə xəyanətdən bəhs

edilir. "Dərsə xan oğlu Buğac" boyunda qırx namərdin xəyanəti nəticəsində ata ilə oğul arasında salınan intriqadan, "Dəli Domrul" boyunda ailə-məişət məsələlərindən, ailə münasibətlərindən danışılır.

Araşdırmalar göstərir ki, 12 dastandan 5-i yadellilərə qarşı mübarizəyə, 5-i ailə-məişət məsələsi mövzularına həsr edilmişdir.

Ümumiyyətlə, bu dastanlarda türk xalqının nəcib hissləri, vətənpərvərlik, fədakarlıq, vətənə sevgi, düşmənə nifrət, vətənə sədaqət, qəhrəmanlıq, mətinlik sifətləri təbliğ olunur.

Qara Çobanın Vətənə, torpağa sədaqəti, sevgisi onun 600 düşmən qarşısında mərd duruşuna, sürüləri öz sapanı ilə düşməndən qoruya bilir.

Uruz düşmən əlinə düşmüş anasını qorumaq üçün öz ətinin qiymə-qiymə doğranılmasına razı olur. Dəli Domrulun qadını ərinin əvəzinə ölümə hazır olduğunu bildirir. Səlcən xatun "sağına-soluna qoşa yay çəkərək" sevgilisini ölümdən qurtarır. Qazan xan ölümə razı olur, düşmənə boyun əymir, xəyanət etmir.

Dastanlarda ana məhəbbəti, qardaş məhəbbəti, dostluq, yoldaşlıq kimi nəcib hisslər qabarıq şəkildə verilir. Düşmənə qarşı güzəştə gedilmir, atalar oğullarını müharibə meydanlarına aparır, döyüş öyrədir, düşmən başı gətirmiş oğullara isə mükafat verilir, gətirməyənlərə isə oğul gözü ilə baxılmır.

Oğullara müharibə qanunları, müharibə adət və ənənələri öyrədilir.

Bütün bunlar XI-XII əsrlərdə oğuz-selcuq qoşunlarının, Azərbaycan El-dənizlər dövlətinin yurdun sərhədlərini tez-tez pozan erməni-gürcü təcavüzkarlarına qarşı uğurlu mübarizə aparılmasına səbəb olmuşdur. Dastanda bu tarixi həqiqət çox aydın göstərilir. Ataların oğulları düşmənə – "kafir"lərə qarşı uğurlu mübarizə aparmağın yollarını göstərməsi, öyrətməsi Vətənin, torpaqlarımızın qorunması yolunda müvəffəqiyyətlərimizi, qələbələrimizi təmin edirdi. Məsələn, Qorqudun – ata məsləhətindən sonra oğuz qəhrəmanlarından biri olan "Bəkil" gedib doqquz tümənlik Gürcüstan sərhədində çadır qururdu, sərhədi "kafir"lərdən qoruyurdu. Sərhədə yad kafir gəlsəydi, onun başı oğuz elinə hədiyyə göndərilirdi.

Kafirlərin türkləri bir-birinə qarşı qoymaq siyasətinə də dastanlarda toxunulur.

"Kitabi-Dədə Qorqud" boylarında hələ o zamanlar erməni və gürcü feodalları türkləri bir-birinə qarşı çalışdırmağa cəhd etmələri göstərilir, oğuz türkləri öz əlləri ilə məğlub etmək siyasəti yeridirdilər. Məsələn, kafirlər öz məkirli niyyətlərinə nail olmaq üçün qıpçaq türklərini oğuz türkləri üzərinə qaldırır, hətta oğuz igidlərini də bir-birləri ilə vuruşdurmağa çalışırdılar. Kafirlərin bu siyasəti dastanın "Uşun qoca oğlu Seyrək boyu"nda daha aydın verilir. Bu boyda "qara donlu kafirlər" xəyanət yolu ilə əsir aldıkları Seyrəyi doğma qardaşı Öyrəklə toqquşdurmağa cəhd edirlər. Lakin oğuz ağsaqqallarından ibrət dərsi alan qardaşlar kafirlərin xəyanətinə getmir, əksinə, düşmənin gözü qarşısında qucaqlaşdılar. Sonra isə qardaşlar "qara donlu kafirlərin üstünə at sürür, onları qırıb-çatır". "Kafir"lərin bu siyasəti sonralar da daha sistemli, daha geniş xarak-

ter aldı.

Tarixin ibrət dərsi unudulmamalıdır, ondan nəticə çıxarılmalıdır. Unudulan tarixin ibrəti sonradan təkrarlana bilir, faciə ilə nəticələnmə bilir. Məsələn, tarixin bir ibrət dərsinə diqqət yetirək: Qərbi Avropa hökmdarları Teymuru İldırım Bəyazidlə, Uzun Həsəni Sultan Mehmet Fatehlə, Şah İsmayılı Sultan Səlimlə, Şah Təhmasibi Sultan Süleyman Qanunu ilə, Qara Yusifi Dərbəndli I İbrahimlə dalaşdıra bildilər və bundan bəhrələndilər. Böyük türk hökmdarlarının bir-biri ilə vuruşması nəticəsində türk dünyasının ümumi qüdrəti zəiflədiyi halda, qərb dünyası isə öz mövqelərini möhkəmləndirdilər.

Göründüyü kimi bütün bunlar köçəri-feodal-patriarxal mühitin öz daxili məzmunundan doğan hadisələrdir.

Tarixən məlumdur ki, e.ə. VII əsrin əvvəllərindən başlayaraq türkəsilli tayfalar, həmçinin eramızın IV-V əsrlərindən hun tayfaları, VI əsrdən başlayaraq oğuz-türkmən qəbilələri Azərbaycan ərazisinə gəlir, yerli türksöylülərlə qaynayıb-qarışır, doğrudan-doğruya Azərbaycan xalqının etnik tərkibinə daxil olur, xalqın inkişafı prosesini sürətləndirir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında X-XI əsrlərdə böyük ticarət - sənətkarlıq mərkəzləri olan şəhərlərdə, kəndlərdə yaşayan oturaq əhalidən fərqli olaraq köçəri həyat yaşayan əhalidən də bəhs olunur. Köçərilər, əsasən maldarlıqla məşğul olduqları üçün sabit yaşayış məskənlərinə malik deyildilər. Onlar fəsillərin xarakterinə uyğun tez-tez yaşayış məskənlərini dəyişdirdilər. Bu da onların oturaq əhalidən fərqli olaraq məişət tərzinə təsir edirdi. Oturaq əhalinin peşələri taxıl əkibi - biçmək idi. Oğuzlarda taxılçılığın inkişafı su dəyirmanlarından istifadəyə səbəb olmuşdu.

“Dədə Qorqud” dastanlarında oturaq həyatdan bəhs olunur, taxıl, üzüm əkinləri təriflənir, hətta şərəbçilikdən, qəhrəmanların şərəb içmələrindən danışılır. “Duxa qoca oğlu Dəli Domrul boyu” nda oğuzların bağlarından, üzümçülük sənətlərindən, şərəblərindən danışılır.

Oğuzlarda sənətkarlıq və kənd təsərrüfatından ayrı-ayrı peşələr müstəqil istehsal sahələri olaraq mövcud idi. Hətta əmtə-pul münasibətləri tərəqqi etmişdi. Boylardan aydın görünür ki, ticarətdə, əmtə-pul münasibətlərində öz yerli pullarından istifadə olunurdu. Oğuzların qızıl pulları-altun axçaları olmuşdu. Boylardan görünür ki, Azərbaycanın xarici ölkələrlə çox geniş əlaqələri var idi. Azərbaycan Şam, Rum (Bizans), o cümlədən Konstantinopolla ticarət əlaqələri saxlayırdı. Azərbaycan tacirləri Konstantinopolla ənənəvi Kiçik Asiya yolundan başqa, həm də Dərbəndi keçib Qara dənizin şimal sahilindəki düzlərdən keçərək quru yolla gedib-gəlirdilər.

Həmçinin Eposda köçəri həyat sürən yerli tayfaların ruhu, səviyyəsi, adətləri, dünyagörüşləri, daha qabarıq bir şəkildə mühafizə olunmuşdur. Belə ki, biz unutmamalıyıq ki, Aşıq Ələsgəri yetirən mühit Hüseyn Cavid, Cəfər Cabbarlı, Cəlil Məmmədquluzadəni yetirən mühit olmadığı kimi, Nizamini yetirən Gəncə mühiti də Qaraca çobanın yaşadığı mühit deyildi, ola da bilməzdi.

Çox təəssüf ki, Azərbaycan dövlətinin başçısı M.C.Bağirov (1934-1953) 1951-ci ildə “Dədə Qorqud” dastanlarını millətçilik təbliğ edən pantürkist, panislamist bir abidə adlandıraraq Azərbaycanla heç bir əlaqəsi olmadığını iddia etmişdir. Bu iddia hər şeydən əvvəl onun müəlliflərinin həm də nə qədər savadsız birisi olduğunu göstərir.

Məlum olduğu kimi, panislamizm XIX əsrin sonlarında, pantürkizm isə İkinci dünya müharibəsi ərəfəsində ortaya çıxmış cərəyanlardır. X-XI əsrlər abidəsini pantürkizm və panislamizm abidəsi kimi qiymətləndirmək tariximizi, ədəbiyyatımızı saxtalaşdırmaqdan başqa bir şey deyildir. M.C.Bağirovun kəşfinə görə bu dastanların dili də Azərbaycan türk dili deyilmiş. Lakin əslində, dilçi Azərbaycan alimlərinin araşdırmaları təsdiq edir ki, bu dastanların dili türk dili bir sıra xalqlar üçün də qismən anlaşılıqly olsa da, öz lüğət tərkibi, frazeoloji ifadələri və qrammatik quruluşu etibarilə digər türk dillərinin hamısından daha çox Azərbaycan dili ilə bağlıdır. Elə bunun nəticəsidir ki, doğrudan doğruya ərəb əlifbası ilə nəşr edən bir sıra müəlliflər (Rüfət, Orxan Şaiq) bir sıra sözləri, ifadələri, hətta bütöv cümlələri, fikirləri başa düşməmişlər, təhrifə yol vermişlər.

Bu da şübhəsizdir ki, Azərbaycan türk dilinin inkişaf tarixini dəqiq müəyyənləşdirmək üçün də “Kitabi-Dədə Qorqud“ ən yaxşı, ən qədim abidələrindən biridir. Bu dastan vasitəsilə bir tərəfdən ədəbi dilimizin ilk formalaşma prosesini aydınlaşdırmaq nöqtəyi-nəzərindən, digər tərəfdən isə qəbilə dilləri ünsürlərini və yenidən formalaşmağa başlayan dialekt sözlərini aydınlaşdırmaq üçün ən əlverişli mənbələrdəndir.

Bütünlükdə “Kitabi-Dədə Qorqud” Azərbaycan xalqının məişətini, etnoqrafiyasını, dilini, folklorunu, tarixini öyrənmək üçün zəngin material verən qiymətli bir abidədir. Həmçinin Vətən tarixinin erkən orta əsrlər dövrünün öyrənilməsində də çox qiymətlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Prezidenti İşlər idarəsi Siyasi Sənədlər Arxivi, Fond 1, siyahı 44, iş 39, vərəq 150-166.

ЗНАЧИМОСТЬ ЭПОСА «КИТАБИ-ДЕДЕ ГОРГУД» В ИЗУЧЕНИИ НАШЕЙ ИСТОРИИ

И.Х.ЗЕЙНАЛОВ

РЕЗЮМЕ

Научная статья была разработана на основе документов - Фонда 1, списка-44, дело 39 Архива Политических Документов Управления Делами Президента Азербайджанской Республики.

В научной статье рассматривается значение книги «Китаби - Деде Горгуд» в изучении истории раннего средневековья Азербайджана.

В статье также важное место занимают мнения учёных, исследователя – востоковеда Челдекина, русского учёного, академика Бартолда, турецкого учёного Орхана

Шаига, итальянского востоковеда профессора Росси, Адама Олеари и других о территории распространения эпоса «Китаби - Деде Горгуд», а так же о происходящих событиях именно на территории Азербайджана.

Ключевые слова: «Тепегёз», «Ашуг», «Тантурал», «несущие копьё из камыша», «еретик», «редкие», «алинджа», Дрезден, королевская библиотека, каталог XVI века и т.д.

THE IMPORTANCE OF “KITABI – DADA QORQUD” IN LEARNING OUR HISTORY

I.Kh.ZEYNALOV

SUMMARY

The scientific article is worked out on the basis of the documents (Work 39, List 44, Foundation I) of the Political Archive of Azerbaijan Prezident's Affairs Administration. The paper studies the significance of “Kitabi – Dada Qorqud” in the study of the early medieval history of Azerbaijan.

The opinions of such prominent scholars as the Russian scientist, academician Bartold, Turkish scientist Orkhan Shaiq, Italian professor Rossi, Adam Olerian about “Kitabi – Dada Qorqud”’s areas of spread are elucidated in the article.

Key words: “Tapagoz”, “Ashiq”, “Tantural”, “Qargı cıda qazdıran”, “kafir”, “sayram”, “alinca”, “Dresden”, Royal Library, Catalog of the XVI century.